

Spel zonder grenzen? Een speurtocht naar de verloren limes in de late Oudheid

Rede uitgesproken door
Prof. dr. M. Erdrich

Faculteit der Letteren

Maandag 17 maart 2003

Spel zonder grenzen? Een speurtocht naar de Limes in de late Oudheid.

Mijnheer de Rector Magnificus,
Mijnheer de Decaan,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

“Omstreeks 270 vond opnieuw een catastrofale inval plaats. In de loop van deze periode kwamen onze streken geheel in handen van de invallers. De grens werd uitgewist en het Romeinse beschavingspatroon dat zich hier de voorafgaande perioden ontwikkeld had, weggevaagd. De provinciaal-Romeinse bevolking zal gedeeltelijk vernietigd en gedeeltelijk met de nieuwkomers samengesmolten zijn; een niet onaanzienlijk deel is waarschijnlijk tevoren naar de steden verder in het zuiden uitgeweken. Overigens was men daar ook niet veilig: Tongeren en Trier brandden”¹. - Met duidelijke woorden beschrijft Wim van Es het begin van een lange periode van kommer en kwel voor de mensen die aan het einde van de 3de eeuw in onze streken leefden. Interne machtsstrijd dreigt de eenheid van het oude Imperium te verscheuren. De *limes*, die meer dan twee eeuwen de economische en sociale ontwikkeling van de noordwestelijke provincies van het Rijk garandeerde, wordt herhaaldelijk door Germaanse stammen onder de voeten gelopen. Piraten, op zoek naar buit en woonplaatsen, teisteren met onverwachte aanvallen de kusten van Engeland, Noord-Gallie en België.

Het regionaal kader van mijn betoog is het voor- en achterland van het Nederlandse gedeelte van de Neder-Germaanse limes, globaal het gebied tussen Maas en Rijn, oostelijk Nederland en Westfalen (HANDOUT 1). Het chronologische kader reikt van het midden van de 3de eeuw tot voor het midden van de 4de eeuw. Centraal staan vragen naar de organisatie van de verdediging van de noordwestelijke grens van het Imperium en de politieke relaties tussen het Imperium en Germaanse samenlevingen daarbuiten. Mijn bijdrage bestaat uit twee delen. Ik begin met archeologische vondsten en historische bronnen. Ik probeer aan te tonen dat externe groepen als gevolg van bilaterale overeenkomsten woon- en verblijfplaatsen in het achterland van de limes kregen toegewezen. In het tweede gedeelte van mijn betoog probeer ik een beeld te schetsen van het buitenlandse beleid waarmee Rome trachtte de veiligheid van haar noordwestelijke grens te waarborgen.

Ik begin met enkele citaten die de stand van het onderzoek omschrijven. Wanneer Wim van Es opmerkt dat de bevolking uit de grensprovincie, voor zover ze de aanvallen overleeft, met de nieuwkomers samensmolt, betekent dit dat zich vreemde, tot nog toe niet bij het Imperium behorende groepen op Rijksgebied hebben gevestigd. - In zijn magnifieke boek over de archeologie en geschiedenis van het Oostelijke Rivierengebied behandelt Willem Willems onder meer de laat-Romeinse periode. Hij stelt “In reality, this enterprise – hij bedoelt het schoonvegen van de Betuwe door Constantius Chlorus in 293 - may have involved more the pacification and at least formal restoration of Roman administration (i.e., of the entire civitas Batavorum) than the actual removal of Frankish settlers”² Wat betekent dat? Hoezo verblijven er Franken, dat wil zeggen rijksvreemde volkeren, op rijksgebied? - Even later schrijft hij: “At least from this time on – hij bedoelt nog steeds de gebeurtenissen van 293 – we must assume that the former civitas Batavorum was again part of the reorganized empire under the Tetrarchy”³. Wanneer Willems concludeert dat de Betuwe *opnieuw* onder het gezag van Rome komt, betekent dat niet meer en niet minder dan dat dit gebied voorheen was opgegeven. Met andere woorden, een niet nader genoemde keizer heeft zich schuldig gemaakt aan een van de zeven doodzonden van het keizerschap: het opgeven van Rijksgebied.

Archeologische bronnen

De archeologische bronnen uit deze tijd zijn schaars en lastig te dateren. Dat geldt zowel voor Romeinse als Germaanse vondstcategorieën, soms lijkt een scheiding nauwelijks verantwoord. Toch waag ik het om hiermee te beginnen.

Wanneer ik met de uitspraken van Wim van Es in het achterhoofd naar een verspreidingskaart van Thomas Fischer kijk, voel ik onrust opkomen⁴. Fischer bracht alle gepubliceerde schat- en depotvondsten uit de 3de eeuw in het achterland van de limes aan Rijn en Donau in kaart (HANDOUT 2). Het betreft munten, bronzen vaatwerk en ijzeren gereedschappen. De depots beginnen onder de rook van de smeulende resten van de gebrandschatte *castella* en worden tot ver in het achterland in civiele nederzettingen en *villae rusticae* gevonden. Er bestaat geen twijfel over dat deze deposities zowel interne onrust als de aanvallen van de Alamanni reflecteren, die in de loop van de 3de eeuw herhaaldelijk de Boven-Germaanse en Raetische limes doorbreken en de provincies verwoesten. De verspreiding van deze depotvondsten vertoont een opmerkelijk leeg gebied, nl. het achterland van de Nedergermaanse limes.

Als verklaring hiervoor zou men kunnen aanvoeren dat de landelijke bewoning in de Betuwe in de loop van de 1ste helft van de 3de eeuw sterk achteruitgaat, mede door de vernatting van het Deltagebied⁵. Maar, de *castella* blijven bezet, bovendien zien we sinds het midden van de 3de eeuw activiteiten, die een herstel van de militaire infrastructuur aannemelijk maken. Onder keizer Decius worden mijlpalen langs wegen geplaatst, een aanzienlijke hoeveelheid *terra sigillata* en vooral militaire uitrustingsstukken duiden op de aanwezigheid van Romeinse soldaten in de *castella*. Of dat nu samenhangt met de onrust die de usurpatie van Postumus en diens opvolgers met zich meebracht, of met de historisch overgeleverde bedreiging door Germaanse stammen, doet er in feite niet veel toe. Er zitten er voldoende mensen in de *castella*, die net als hun tijd- en lotgenoten in de forten aan Boven-Rijn en Donau, interne machtsstrijden of Germaanse invallers vreesden en voor alle zekerheid hun waardevolle bezittingen – munten en bronzen vaatwerk – gingen begraven. Nu sta ik voor een dilemma: waren de hier gestationeerde soldaten buitengewoon dapper of hadden ze niets te verbergen? Hebben ze allemaal de invallen overleefd en hun bezit opgegraven of hebben de Germaanse invallers zich als ware vrienden gedragen en alle mensen in leven gelaten?

Als gevolg van de in de historische overlevering beschreven interne onrust en aanvallen van Germanen valt ook het Nederlandse traject van de limes en de soldaten vertrekken omstreeks 275 uit hun garnizoenen⁶. Met Jan Kees Haalebos mogen we concluderen, dat “latere sporen van het Romeins gezag ontbreken. De weinige late derde- en vierde-eeuwse munten uit de *castella* in West-Nederland kunnen evengoed van de inheemse bevolking als van tijdelijk daar bivakkerende Romeinse soldaten afkomstig zijn. Bij het herstel van de Romeinse macht in de vierde eeuw viel Zwammerdam buiten het Rijk.”⁷. – De resultaten van de opgravingen in het Romeinse castellum in Valkenburg, Z.H. manen echter tot voorzichtigheid.

Dendrochronologisch onderzoek wees uit dat hier niet alleen een graanschuur maar ook de funderingen onder de principia tussen 264 en 354 n. Chr. herhaaldelijk gerepareerd werden. Willy Groenman-van Waateringe schrijft dan ook dat er geen sprake was van een systematische herbouw, maar van herhaaldelijk uitgevoerde reparaties⁸.

Ik wil de aandacht vestigen op een aantal Germaanse *fibulae* (HANDOUT 3), gevonden onder meer op verschillende plaatsen in de Betuwe en de provincie Zuid-Holland⁹. Deze spelden kennen een verspreidingsgebied dat globaal tussen Rijn, Weichsel en zuidelijk Scandinavië ligt¹⁰, zij dateren vanaf de late 2de eeuw en vooral uit de 3de eeuw. Maar ook in de

Constantijnse periode werden deze mantelspelden nog gedragen, gezien enkele goed gedateerde vondsten in Keulen en Nijmegen¹¹. Het is voor het eerst dat een Germaans type fibula in enig aantal in de castella, de bijbehorende *vici* en in het achterland van de Rijksgrens gevonden wordt. Ook in de Betuwe en aangrenzend Zuid-Holland zijn zij geen onbekend verschijnsel, blijkens hun voorkomen in goed gedocumenteerde en betrouwbare detectorcollecties van amateurarcheologen en hun voorkomen in opgravingen (HANDOUT 4)¹². Het is zoals gezegd de eerste Germaanse fibula die structureel aanwezig is op Rijksgebied. Dat betekent dat ook de dragers van deze fibula, in Romeinse ogen “barbaren”, hier structureel aanwezig waren!

Uit Tiel en omgeving kennen we enkele vindplaatsen van een type aardewerk, dat van origine van Germaanse makelij is. Het betreft de bekende, op de draaischijf geproduceerde voetschalen van het type Chenet 342/Pirling 273. (HANDOUT 5)¹³. De vondsten zijn in de 1ste helft van de 4de eeuw gedateerd.

Wanneer we naar Romeinse vondsten uit Germaanse nederzettingen in oostelijk Nederland en aangrenzend Westfalen kijken, vallen enkele opmerkelijke verschijnselen op. Hier vinden we in vrijwel elke nederzetting die in de laat-Romeinse periode bewoond was, een grote hoeveelheid gebruiks-aardewerk zoals kookpotten en kleinere voorraadpotten, die zonder twijfel uit Romeinse pottenbakkerijen in het Rijnland afkomstig zijn (HANDOUT 6). Een goed voorbeeld hiervoor zijn de vondsten uit Soest-Ardey in Westfalen. Terecht merkt Rainer Halpaap op “Von einer umfassenden Einfuhr roemischer Keramik kann erst vom 3. Jh., vor allem aber 4. Jh. an gesprochen werden. In diese Zeit gehoert die ueberwiegende Zahl der roemischen rauhwandigen Gebrauchskeramik”¹⁴. Hier kunnen we aan toevoegen dat aardewerkvormen uit de Valentiniaanse periode en het met vulkanische as verschaalde Mayener aardewerk ten noorden en ten oosten van de Rijn op enkele uitzonderingen na ontbreken.

Een vergelijking van het Romeinse aardewerkspectrum uit oostelijk Nederland en Westfalen met vondsten uit het laat-Romeinse Nijmegen levert interessante overeenkomsten op. Hier en daar vinden we dezelfde vormen. Opmerkelijk klein is de hoeveelheid laat-Romeinse terra sigillata of geverfde drinkbekers, die buiten de grenzen van het Imperium gevonden is. Kennelijk bestond hier geen behoefte aan dergelijk aardewerk, of, en dat lijkt mij veel waarschijnlijker, men gebruikte hier het in eigen beheer geproduceerde inheems-Germaanse gedraaide aardewerk, de *terra nigra* en de reeds eerder genoemde voetschalen van het type Chenet 342/Pirling 273.

Tijdens de opgraving van de nederzetting van Soest-Ardey werden bijna 200 munten gevonden¹⁵ (HANDOUT 7). Net als het vormenspectrum van het Romeins aardewerk is het muntspectrum van Soest-Ardey representatief voor de regio: munten uit de 3de eeuw ontbreken hier vrijwel volledig. De toestroom van kopergeld begint onder Constantijn omstreeks 310 en kent een abrupt einde met emissies van de usurpator Magnentius in 353 of kort daarna. Jongere munten zijn relatief zeldzaam¹⁶. In plaats daarvan komt geleidelijk een toestroom van gouden munten op, een toestroom die zijn hoogtepunt aan het begin van de 5de eeuw bereikt¹⁷.

Het vermoeden van Frank Berger, dat het afbreken van de toestroom van Romeins kopergeld naar Westfalen het gevolg van inter-Germaanse conflicten is, acht ik weinig overtuigend¹⁸. Begin en einde van de toestroom van zowel kopergeld als gebruiks-aardewerk naar de Germaanse groepen in oostelijk Nederland en Westfalen hangen naar mijn mening samen met veranderingen in de Romeinse grenspolitiek, die het verkeer van mensen en goederen over de grens heen regelt.

Een dergelijke samenstelling van aardewerk, vooral gebruiks aardewerk, kan niet of nauwelijks verklaard worden met de uitwisseling van prestige goederen of door Romeinse handelaren, die op zoek naar nieuwe afzetgebieden voor hun massaproducten zijn. De grote overeenkomsten met het vormenspectrum uit Nijmegen of andere militaire en civiele vindplaatsen in het Nederlandse en Duitse Rijnland kan alleen betekenen, dat Germanen toegang tot marktplaatsen in het Romeinse Rijnland hadden. In dit beeld past ook de samenstelling van het muntenspectrum, nl. kleine emissies van kopergeld.

Samenvattend kunnen we concluderen dat gedurende de Constantijnse periode een aanzienlijke hoeveelheid Romeins materiaal – goedkoop gebruiks aardewerk en kleine denominaties kopergeld – in de Germaanse nederzettingen in oostelijk Nederland en aangrenzend Westfalen aanwezig is. Vergelijkbare vondsten ontbreken in de noordelijke provincies Drenthe, Groningen en Nedersaksen.

Historische bronnen

De historische bronnen uit de periode in kwestie zijn vaak onduidelijk en weinig betrouwbaar. Dit geldt vooral voor de *Panegyrici latini*, lofbetuigingen aan laat-Romeinse heersers¹⁹. Tegen het einde van de 4de eeuw schreef de stafofficier en historicus Ammianus Marcellinus een geschiedenis van het Romeinse Rijk, de “*Rerum Gestarum*”, van Nerva tot de dood van keizer Valens in 378, waarvan helaas slechts een klein gedeelte is overgeleverd. In de bewaarde boeken beschrijft Ammianus Marcellinus de politieke en militaire geschiedenis van 353 tot de dood van Valens. Zijn bericht is de belangrijkste eigentijdse bron voor deze periode. Helaas gaat zijn aandacht minder uit naar ons gebied, of, en ook dat is mogelijk, ons gebied was veel minder interessant en belangrijk dan wij het nu graag willen zien. - Vervolgens beperk ik mij tot enkele bronnen die betrekking hebben tot de periode tussen het einde van het Gallische Rijk in 274 en de dood van keizer Julianus in 363. Ik leg de nadruk op contemporaine bronnen, vooral de vaak bedriegelijke *Panegyrici Latini* uit de tijd van Diocletianus en Constantijn. Ik volg De Boone in zijn vermoeden dat er geen reden bestaat om de geografische beschrijvingen en de rechtstreeks daarmee verbonden gebeurtenissen die de *Panegyrici* vermelden, met buitengewoon wantrouwen te bejegenen²⁰. Maar deze bronnen zijn niet meer dan een schemerlicht, troebel en misleidend.

De eerste aanwijzingen voor een herstel van het Romeinse gezag – de vraag luidt dan: “wanneer verloren?” – in het Neder-Rjngebied dateren in de regeerperiode van keizer Maximianus. In 289 vragen Franken onder hun koning Gennobaudes om vrede. Helaas is de beschrijving van dit incident te summier om de gebeurtenissen nader te reconstrueren²¹.

Constantius Chlorus wordt er in 293 voor geprezen dat hij aan de vooravond van een veldtocht tegen de usurpator Carausius met harde hand enkele Frankische stammen uit *Batavia* – wat dat ook precies mag inhouden – heeft verwijderd²². Er zijn aanwijzingen dat het leger van Carausius voor een aanzienlijk deel uit Frankische hulptroepen bestond²³. Willems veronderstelt dat het gebied van de voormalige *civitas Batavorum* uiterlijk sinds deze overwinning van Constantius Chlorus op de Franken weer onderdeel van het in eer en omvang herstelde Imperium was²⁴.

In een lofgedicht, gedateerd in maart 307, wordt de jonge, pas op de troon geklommen keizer Constantijn met veel woorden de hemel in geprezen, onder meer omdat hij grote successen tegen de Franken behaalde. In de loop van deze militaire operaties steekt hij met zijn leger de Rijn over – want dat betaamt een grote keizer - en voert een aanval uit tegen de Bructeri, een Germaanse stam die ergens aan de overkant van de Rijn tussen Xanten en Keulen leefden. Twee Germaanse aanvoerders, Ascarius en Merogaisus, die kennelijk in opstand tegen Rome waren gekomen, worden opgepakt, gemarteld en letterlijk voor de

leeuwen gegooid. De uitzonderlijk wrede behandeling van deze Germaanse aanvoerders was mede bedoeld als nadrukkelijke herinnering om ook in toekomst trouwe bondgenoten, *amici*, te blijven²⁵. Tijdens de militaire operaties tegen de Bructeri en andere Germaanse groepen worden, zoals gebruikelijk, talloze barbaren gedood of als gevangene afgevoerd, dorpen worden platgebrand. Uiteindelijk horen wij dat Constantijn in tegenstelling tot zijn voorgangers geen geld voor vrede betaalde – *non pacem emere* – maar met gewapende hand overwinningen behaalde en voor vrede aan de grens zorgde²⁶.

De resterende jaren van de heerschappij van Constantijn bleven, voor wat de Franken betreft, rustig – voor zover men het zwijgen van de historische bronnen gelijk stelt met het zwijgen van de wapens. In hoeverre het bericht van Libanius over een overwinning van Constans op de Franken omstreeks 340/341 betrekking heeft op ons gebied, is onzeker. Belangrijk is dat Libanius over een verdrag of formele overeenkomst tussen Rome en Franken spreekt. Tot de bepalingen van deze overeenkomst behoorde dat de onderworpen stammen op gezag van Rome nieuwe κΠ≅<θγΗ, nieuwe leiders, kregen²⁷.

Evaluatie

Uit de op het eerste gezicht weinig vertrouwen wekkende *panegyrici* kunnen wij duidelijke aanwijzingen extraheren voor overeenkomsten tussen Romeinse autoriteiten en externe volkeren, in ons geval verschillende Frankische groepen. De *panegyrici* beschrijven handelingen en gebruiken begrippen die tot het gebruikelijke repertoire van het diplomatieke instrumentarium behoren, waarmee het Imperium haar relatie met externe volkeren regelt.

Duidelijk is de vermelding van een verzoek van Gennobaudus, wanneer deze omstreeks 289 Maximianus om vrede vraagt. Dat betekent dat hij zich officieel en in het openbaar zonder restricties onderwerpt aan het gezag van Rome. Hier is sprake van een *deditio*, een door het Romeinse recht gedefinieerd proces waarin de onderworpen partij de overdracht van al haar openbaar bezit en elke vorm van sacrale, politieke en bestuurlijke macht onder het Romeinse gezag aanvaardt. Gelijktijdig accepteert een bevoegd vertegenwoordiger van Rome de formele onderwerping²⁸. In het kader van de bilaterale onderhandelingen die aan de *deditio* voorafgaan, worden afspraken gemaakt die de toekomstige relatie tussen Rome en de *dediticii* regelen. Geiselaars garanderen de nakoming van de overeenkomsten. Regelmatig eist Rome de overdracht van krijgers en manschappen ter versterking van haar eigen leger. De *deditio* geeft Rome het recht om de politieke en bestuurlijke organisatie van de onderworpen partij naar eigen inzicht te veranderen, bij voorbeeld door het benoemen van nieuwe politieke leiders. Hierdoor verkrijgen de onderworpen partijen een nieuwe politieke identiteit en kunnen ze in gewijzigde vorm als schijnbaar zelfstandige politieke eenheid optreden. De *facto* verblijft de *dediticius* in een afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van Rome; dat geldt in het bijzonder voor nieuw benoemde tribale leiders, die hun sociale en politieke positie aan Rome te danken hebben²⁹.

De vraag van externe volkeren om opname in het Rijk en toewijzing van woonplaatsen werd in de vroege- en midden-Romeinse periode vrijwel altijd afgewezen. Dat veranderde in de late 3de eeuw, toen men erkende dat het Imperium niet over voldoende troepen beschikte om de veiligheid van de grenzen uitsluitend door militaire middelen te garanderen. Bovendien was de bevolking van Gallie, Raetie en Pannonie als gevolg van de pest en andere epidemieën sterk achteruit gegaan, wat invloed had op het aanbod van soldaten voor het leger. Het vermoeden, dat de inzet van ingehuurde Rijksvreemde troepen politiek minder gevaarlijk zou zijn, lijkt mij niet waarschijnlijk. Dat blijkt uiteindelijk uit het gretige gebruik van huursoldaten in de legers van de verschillende usurpatoren³⁰. Veel waarschijnlijker lijkt mij

de overweging, dat krijgers en legereenheden uit vreemde volkeren goedkoper waren dan over het algemeen goed opgeleide beroepssoldaten. Het verlies van enkele duizenden “barbaarse” huurlingen was aan het thuisfront makkelijker te verklaren en te compenseren dan de dood van een even groot aantal Romeinse burgers.

Vooraf in de noordwestelijke provincies was de landelijke bevolking in sommige gebieden als gevolg van interne onrust, epidemieën³¹ of uitputting van de grond³² dusdanig gereduceerd, dat de verzorging van de stedelijke bevolking of het leger met graan en andere landbouwproducten gevaar liep. Ook om deze reden waren vreemde volkeren welkom. Het spreekt van zelf dat de uiteindelijk aan externe groepen toegewezen woonplaatsen niet tot de beste landbouwgronden behoorden, die beschikbaar waren: de keuze ging duidelijk uit naar marginale gebieden. Een ander aspect die de keuze van de toegewezen territoria bepaalde, was de vraag naar controle en toezicht. - De sancties op het niet navolgen van de bilaterale overeenkomsten zijn over het algemeen eenvoudig van aard: militaire pressie en oorlog.

Archeologische indicaties voor de aanwezigheid van externe volkeren op Rijksgebied, in ons geval Germaanse fibulae en aardewerk in de Betuwe, maken overeenkomsten tussen bevoegde Romeinse gezaghebbers en aanvoerders van externe groepen aannemelijk. Wanneer Constantijn geprezen wordt voor zijn keuze om met militaire middelen Romeins gezag af te dwingen in plaats van het door betaling van geld af te kopen, refereert de *panegyricus* aan praktijken uit het verleden, praktijken die in strijd met voorstellingen van de Romeinse *virtus* waren. Vooral slechte keizers als Commodus hebben zich hieraan schuldig gemaakt³³.

DEEL II: Een model

Wanneer we ervan uitgaan dat de veronderstelde overeenkomsten tussen Rome en Frankische deelstammen daadwerkelijk hebben bestaan en de archeologische vondsten de materiele neerslag hiervan zijn, dan rijzen enkele vragen. We praten immers niet over kortstondige afspraken, maar - gezien het vondstenspectrum in het voor- en achterland van de “oude limes” - over afspraken en overeenkomsten die ondanks alle mogelijke tussentijdse conflicten enkele decennia hebben standgehouden. We mogen geen illusies koesteren over de schaal van deze conflicten: zij waren beperkt van omvang, vaak niet meer dan politieke acties. De platgebrande dorpen van de barbaren stelden in onze contreien – om met Colmschate (Ov.) een archeologisch goed onderzocht voorbeeld te noemen – nauwelijks meer dan vijf of zes boerderijen voor³⁴. Dat is ook mede reden voor de slechte stand van de overlevering. De oorlogen met de Alamanni in Zuidwest-Duitsland of, om maar wat te noemen, met de Goten en later de Hunnen aan de Donau en in Zuidoost-Europa waren van een heel andere orde. Het mondingsgebied van Maas, Schelde en Rijn was periferie, economisch nauwelijks winstgevend en – in deze tijden – vanuit militair oogpunt bezien betrekkelijk onbelangrijk.

Het is tijd om over aanleiding en doelstelling van deze overeenkomsten na te denken. Wat is de reden dat externe groepen, die Rome tot diep in de 3de eeuw angstvallig buiten de grenzen van het Imperium hield, ineens binnen de grensprovincies woonplaatsen krijgen toegewezen en markten in Romeinse steden mochten bezoeken? Het plotse optreden van een grote hoeveelheid Romeins kopergeld en gebruiksaardewerk in oostelijk Nederland en Westfalen kan alleen met het vrijelijk passeren van de voorheen bijna hermetisch gesloten grens worden verklaard. Maar waarom?

Voor een antwoord op deze vraag moeten we terug naar een van de uitgangspunten van mijn betoog: archeologische vondsten en hun verspreiding. Ik denk dat de aanwezigheid van Romeinse vondsten in het voorland van de Romeinse Rijksgrens even belangrijk is als

hun afwezigheid. Beide fenomenen geven een indicatie over de relatie tussen het Imperium en de Germaanse groepen, die hier in het voorland van de Rijksgrens leven. Wanneer de aanwezigheid van Romeinse vondsten – aardewerk, munten – in oostelijk Nederland en Westfalen aanleiding geeft tot het vermoeden, dat er sprake is van bijzondere relaties tussen deze gebieden en het Imperium, dan heeft de afwezigheid van vergelijkbare vondsten in het noordelijk aangrenzende gebied, het territorium van een andere Germaanse stam, namelijk de Saksen, ook een reden. De afgelopen decennia werden hier verschillende nederzettingen en begraafplaatsen archeologisch onderzocht, maar Romeins materiaal uit de late 3de of de 1ste helft van de 4de eeuw ontbreekt volledig. – Wat weten we over de Saksen in deze periode? Uit eigentijdse bronnen horen we betrekkelijk weinig, althans weinig positief nieuws. Uit 286 dateert een mededeling over Saksische zeerovers, die herhaaldelijk de kust van Gallie en Brittannië met aanvallen teisterden³⁵. Kennelijk werd de bedreiging vanuit zee als dusdanig groot ondervonden, dat langs de zuidoostkust van Engeland en aan weerszijden van het Kanaal een systeem van forten met de historisch overgeleverde naam “litus saxonicum” werd aangelegd (HANDOUT 8)³⁶. Het doel was de militaire controle van het scheepsverkeer op de Noordzee en in het Kanaal. Grote versterkingen lagen in Dover en Richborough. Dichter bij huis, in Oudenburg, zijn de resten van een laat-Romeins fort opgegraven, dat deel uitmaakte van het litus saxonicum³⁷. Onderzocht zijn delen van het fort en de bijbehorende laat-Romeinse begraafplaats. Op de ruïnes van een ouder fort wordt omstreeks 275/280 een *castellum* opgetrokken, dat vermoedelijk onder Julianus geheel in steen werd verbouwd. - Sinds het midden van de 3de eeuw ontstaat langs de weg van Keulen naar Bavay een defensief systeem met militaire vestingen van verschillende vorm en grootte³⁸. - Uit recent archeologisch onderzoek in Friesland blijkt, dat de bewoning op de terpen sinds het begin van de 4de eeuw sterk achteruit gaat³⁹. De woongebieden van de Friesen, sinds de Augusteïsche periode herhaaldelijk trouwe bondgenoot van het Romeinse Rijk, lijken leeg. De oude buffer tussen de Romeinse grens en de woongebieden van de Saksen bestaat niet meer.

Ik acht het voor waarschijnlijk dat er een samenhang bestaat tussen de overeenkomsten van het Romeinse Rijk met Frankische groepen en de militair-politieke situatie waarin de noordwestelijke grenszone van het Imperium verkeert. Graag wil ik het volgende ter discussie stellen. De archeologische vondsten en historische bronnen geven blijk van het bestaan van een constructief Romeins buitenlands beleid, dat de economische en sociale ontwikkeling van Gallie en grote delen van de noordwestelijke grenszone veilig moest stellen. Door een gericht integratiebeleid proberen Romeinse bestuurders de militaire druk op de grens te reduceren. Gelijktijdig speelt Rome met een doelbewust beleid in op inter-Germaanse tegenstellingen, om op die manier potentiële bedreigingen van de Rijksgrens reeds in het voorland op te vangen.

Concreet zouden de veronderstelde overeenkomsten de volgende afspraken kunnen inhouden:

- Rome staat de vestiging van Frankische groepen op Rijksgebied toe;
- Rome verleent het recht op vrije toegang tot Romeinse markten⁴⁰;
- Frankische aanvoerders worden verplicht, aanvallen op Romeins gebied te voorkomen;
- Frankische aanvoerders worden verplicht met hun krijersgroepen dienst te doen in het Romeinse leger.

Welke voordelen heeft Rome van dergelijke afspraken? Ik ben ervan overtuigd dat zij verder gaan dan het veiligstellen van het betrekkelijk korte traject van de Nederlandse limes en de militaire controle over enkele Frankische deelstammen, die nauwelijks meer dan enkele duizenden krijers op de benen konden brengen. De versterking van het Romeinse leger door

Frankische huursoldaten zal welkom geweest zijn, maar ook niet meer. Deze contingenten waren niet opgeleid en tot op zekere hoogte onbetrouwbaar.

Het Romeinse veiligheidsbeleid reikte verder dan de grenszone en het directe voorland. We moeten rekening houden met de mogelijkheid dat Romeinse militaire adviseurs een goed beeld hadden van de Germaanse samenlevingen in het Noordwest-Europese barbaricum. In de militaire conflicten die uiteindelijk het einde van het Gallische Rijk bezegelden, maakten beide partijen, de Gallische heersers en de keizers in Rome, gretig gebruik van Germaanse huursoldaten. Men leerde elkaar kennen en waarderen. In de laatste decennia van de 3de eeuw kende men in Rome de invloedsgebieden van de verschillende stammen en de belangrijkste Gefolgschaftsfuehrer met hun netwerken.

Het doel van de overeenkomsten met de aanvoerders van Frankische stammen was hun steun tegen de aanvallen van Saksische zeerovers. De investering in de aanleg van het litus saxonicum toont de schaal van de bedreiging die van de maritieme aanvallen uitging. De Romeinse vloot zag zich met een probleem geconfronteerd, dat zij met haar eigen middelen niet kon oplossen. De uitvalsbases van de Saksische piraten lagen buiten het bereik van de schepen van de *Classis Britannica* langs nauwelijks toegankelijke getijdegeulen in de Waddenzee. Hier konden schepen als de Nydam-boot als vissen in het water manoeuvreren⁴¹.

Door de afspraken met Frankische groepen ontstond ook een buffer naar het oosten. Uit 260 dateert een wij-inscriptie gevonden in Augsburg, waar de overwinning van een haastig bij elkaar geraapte militia op ingevallen Germanen en de bevrijding van duizenden Romeinse gevangenen wordt herdacht (HANDOUT 9 en 10). De inscriptie vermeldt de naam van de invallers, gentis Semnonum sive Juthungorum. En deze Semnones zijn “oude bekenden”. De verslagen over de Augusteische veldtochten in Noord-Duitsland vermelden herhaaldelijk conflicten met Semnones, later verschijnen zij in het gevolg van de anti-Romeinse coalities van Marbodius en Arminius, in 92 vechten zij samen met Sarmaten aan het Donaufront en sturen een afvaardiging naar het hof van Domitianus. In 178 ten slotte voorkomt Marcus Aurelius een alliantie tussen Quaden en, jawel, de Semnones. – De vermelding van de Semnones op de wij-inscriptie uit het jaar 260 in Augsburg geeft aanleiding tot het vermoeden, dat deze groep een dominante rol speelde in de uiteindelijk niet geslaagde overval op Raetie. Het behoefde weinig meer dan het raadplegen van enkele militaire archieven om een indruk te verkrijgen van de potentiële bedreiging die van deze stam uitging. De Semnones behoorden tenslotte tot de germaanse stammen, die door de eeuwen heen door hun expansief gedrag herhaaldelijk het evenwicht tussen de stammen in het voorland van de Romeinse grens aan de Rijn en Donau verstoorden en zelfs aanvallen op Romeins territorium uitvoerden. Na hun optreden in Raetie was er voldoende reden om met hun verschijnen aan de Rijn of een ander traject van de noordwestelijke grens van het Imperium rekening te houden.

De geschiedenis van de conflicten tussen Rome en Alamannisch of Juthungische groepen leert dat Zuidwest-duitsland in het middelpunt van de aanvallen stond. Archeologische vondsten die we met deze groepen mogen verbinden, kennen we niet uit oostelijk Nederland of Westfalen⁴².

Problemen

Het beschreven scenario kent enkele knelpunten; een daarvan wil ik nader toelichten⁴³. Graag wil ik opnieuw de aandacht richten op de vraag naar het einde van de bezetting van de castella langs het Nederlandse gedeelte van de limes. In de *communis opinio* berust de datering van de zgn. Limesfall op de in de historische bronnen beschreven aanvallen van Franken en andere

Germaanse stammen. Een onafhankelijke datering ontbreekt echter. Is het uitgesloten dat ook na het rampenjaar 275 Romeinse soldaten in de castella gestationeerd waren en voor hoe lang?

Aan het begin van mijn betoog uitte ik twijfels over de impact van de invallen van Franken op het Nederlandse traject van de Nedergermaanse limes.

Het tweede argument, vaak *ex silentio* gebruikt, is het einde van de productie van versierde *terra sigillata* in Trier als gevolg van de burgeroorlogen aan het einde van het Gallische Rijk en de daarop volgende invallen van Germanen tussen 274 en 276⁴⁴. Misschien stopte de productie van versierde terra sigillata daadwerkelijk rond 275, maar hoe lang stonden de kommen van de laatste Trierse pottenbakkers in de schappen van de handelaren?⁴⁵? Gesteld, dat een handelaar een willekeurig fort in 273 met terra sigillata verzorgde, en opnieuw in 278, zouden wij het verschil zijn?

Een opmerking over het einde van de productie van reliefversierde terra sigillata in Trier. Ook hier is het laatste woord nog niet gesproken. Martin Frey schrijft stellig: “Fest steht jedenfalls, dass die Trierer Sigillatatoepfereien im Zusammenhang mit dem allgemeinen wirtschaftlichen Zusammenbruch in der Folge des Limesfalls, der Wirren des gallischen Sonderreichs und der Frankeninvasion ihr Ende fanden.”⁴⁶. - Ik herinner aan het feit dat de productie van technische hoogstandjes als de Trierse Spruchbecherkeramik kennelijk niet onder de invloed van deze rampen stond en haar hoogtepunt in de jaren na 275 bereikte⁴⁷.

Onlangs publiceerde Clive Bridger een *status quaestionis* van de discussie over de laat-Romeinse periode in Xanten⁴⁸. Vooral op grond van de aanwezigheid van begravingen uit het laatste kwart van de 3de eeuw acht Bridger het niet uitgesloten dat de bouw van de laat-Romeinse vesting van Xanten, de befaamde Tricensimae, reeds onder keizer Probus in 277 begon⁴⁹. Dat zou betekenen dat hier troepen hebben gelegen, die verantwoordelijk waren voor hulptroepen gestationeerd in forten tussen de Rijnmond en Xanten.

Is het dus denkbaar dat na ook na 275 – al dan niet in verminderde omvang - militairen in de forten zaten en wij als archeologen hun verblijf om dogmatische redenen in 275 beeindigen. Met deze gedachten in het achterhoofd lijkt de op het eerste gezicht uitzonderlijke muntreeks uit het castellum te Maurik, die pas omstreeks 300 eindigt, minder opmerkelijk⁵⁰. Ik herinner aan de bevindingen van de opgravingen in het castellum Valkenburg Z.H.

Het is tijd om een antwoord te geven op de vraag “Waar lag de grens van het Romeinse Rijk in de late Oudheid? Aan de Rijn!

Het verhaal dat ik vertelde, berust op weinig meer dan een paar oude kookpotten, een beetje kleingeld, enkele goedkope mantelspelden en mededelingen uit een ver verleden, die soms van twijfelachtige waarde zijn. Of het verhaal waar is, weet ik niet. Het laatste woord is nog niet geschreven, laat staan gedacht.

Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren, graag wil ik deze rede besluiten met enkele persoonlijke woorden van dank.

Het college van Bestuur van de Katholieke Universiteit van Nijmegen dank ik voor mijn benoeming en het in mij gestelde vertrouwen. Bijzonder dank gaat uit naar de decaan van de Faculteit der Letteren, die net als de Rector Magnificus de archeologie een warm hart toedraagt. Ik kom daarop terug.

Dank ook aan enkele mensen die als weinig anderen mijn weg in de archeologie bepaalden: mijn geschatte promotores. Ik ben blij, U, hooggeleerde Prof. Bloemers, en U, hooggeleerde Prof. von Schnurbein hier te mogen begroeten. Tom, de twee-traps-raket is uiteindelijk geland. Ten oosten van Amsterdam, maar niet bij de oosterburen.

Bijzonder dank gaat uit naar U, Prof. van Es.

Dr. Michael Gechter, noch immer hoere ich Sie waehrend der Grabungen in Bonn und Neuss knurren, “komm ‘ran Erdrich”.

Dan de collegae van Grieks en Latijnse Taal en Cultuur. Ik hoop met mijn oratie duidelijk gemaakt te hebben, dat ik me thuis voel in jullie midden. Provinciaal-Romeinse archeologie is niet alleen onderdeel van de opleiding GLTC, het is deel van de geschiedenis en cultuur van de antieke wereld. Ik ben het dan ook eens met collega Eric Moormann, hoogleraar Klassieke Archeologie: Archaeologie ist Kulturgeschichte. De woorden van collega André Lardinois, hoogleraar Grieks, onlangs gericht aan de voorzitter van onze club, Prof. Marc van der Poel, hoogleraar Latijns, will ik niet herhalen. Ik sluit me aan. Stephan Mols, meer dan naaste medewerker van Eric Moormann, ik bewonder je om je visie op het onderwijs en je inzet voor ons voornemen, binnenkort samen met de zeer gewaardeerde collegae van Oude Geschiedenis een gemeenschappelijke opleiding “Archeologie en Geschiedenis van het Romeinse Rijk” aan te kunnen bieden. - Luuk de Blois, hoogleraar Oude Geschiedenis, je bent een bron van inspiratie en, en dat is misschien veel belangrijker, steun, als het nodig is.

Ik wil deze gelegenheid uiteraard ook gebruiken, om Rien Polak te bedanken. Rien, we kennen elkaar in feite pas sinds een jaar. Ik hoop dat ik ooit terug kan geven wat jij voor de afdeling PRA en voor mij in de afgelopen maanden hebt gedaan. Mijn oprechte dank. Je bent veel meer dan een dierbaar medewerker.

Een woord tot de promovendi: ik leer van jullie creativiteit en geniet van jullie enthousiasme. De AiO-dagen behoren tot de hoogtepunten van het afgelopen jaar. Terugdenkend aan mijn eigen tijd als promovendus in Amsterdam roep ik: geniet van deze periode, laat je geest dwarrelen en heb maling aan alle regeltjes die het universitaire bestel bedenkt. Indien nodig vinden we creative oplossingen

De medewerkers: Tejo Jansen, Ernst Ponten, Rene Reijnen, Frans Vermeer. Soms heb ik het gevoel, dat wij elkaar onvoldoende zien en met elkaar praten. Ik beloof beterschap.

Dames en heren studenten, diegenen, die de afgelopen maanden het hoorcollege hebben gevolgd, waren proefkonijnen. Tijdens de hoorcolleges heb ik enkele van de net voorgedragen gedachten geformuleerd en getracht vorm te geven. Mijn dank voor jullie geduld. – Onderwijs en onderzoek zijn nauw met elkaar verbonden. En dat zal ook in de toekomst zo blijven.

Archeologie is boeiend vak. Slechts met een volwaardige opleiding kunnen we aan de hoge eisen van het vak en de wetenschap voldoen. Ik vraag het Bestuur van de Katholieke Universiteit van Nijmegen en de Faculteit der Letteren om de ruimte.

Twee stoelen staan leeg. Dank aan mijn ouders, die deze dag niet mochten beleven.

Ik heb gezegd.

¹ Van Es 1981-1982, 47-48.

² Willems, Romans and Batavians 273

³ Willems, Romans and Batavians 274.

⁴ Fischer 1999, Abb. 1

⁵ KLOSTERMANN in GRUNEWALD

⁶ Willems 1984, 282.

⁷ Haalebos 1973, 310.

⁸ Groenman- van Waateringe / van Beek 1988, 56-57.

⁹ Het betreft verschillende varianten van fibulae Almgren, Gruppe VII. – Schulte 1998. - Erdrich 1998a; 1999.

¹⁰ Almgren 1923, Taf. 9. – Boehme 1972, 33-36, Abb. 2-4. - Uit de provincie Friesland ken ik inmiddels meer dan 400 exemplaren; Erdrich, in voorb.

¹¹ Nijmegen, mond. medel. dr. D. Steures – U. Friedhoff, ... Grab.

¹² Haalebos 1986, 63-65. – Boehme 1972, 33-36, Abb. 2-4. - Gechter 1980, Nr. 47-48, Abb. 9,2-3.

¹³ Erdrich 1998b.

¹⁴ Halpaap 1994, 119, Abb. 63.

¹⁵ Halpaap 1994, 213-224.

¹⁶ De daling in het aantal munten tussen 324 en 330 verklaren de numismaten met een verminderde productie in de muntplaatsen zelf. - B. Knorzus, Die roemischen Fundmuenzen von Erin, Westik und Borken. In: H. Beck (Hrsg.), Spatkaiserzeitliche Funde in Westfalen. = Bodenaltertuermer Westfalens XII (Muenster 1970) 1-21; ders., Knorzus 1980, 152-153 = B. Knorzus, Die antiken Muenzfunde im Muensterland. FvD 45 Mainz 1980) 122ff

¹⁷ Berger 1992, xxxxx. - van Es 1960, xxxxx – Cf. FMRN 1; FMRN 2.

¹⁸ Berger 1992, xxxxx.

¹⁹ Nixon / Saylor Rodgers 1994.

²⁰ De Boone 1954, 14.

²¹ Paneg. X,10,3-5.

²² Paneg. Lat. VI (VII) 5,3: Terram Bataviam – a diversis Francorum gentibus occupatum – Constantius purgavit. – Paneg. Lat. VII,4,2: Multa ille (i.e. Constantius I) Francorum milia qui Bataviam aliasque cis Rhenam terras invaserant, interfecit, depuli, cepit, abduxit. – De Boone 1954, 15.

²³ Zie De Boone 1954, 55-56, noot 371.

²⁴ Willems 1984, 274-275.

²⁵ Paneg. VI,10,7; gedateerd in 310: Adeo et hoc boni confert poena hostibus inrogata ut non solum inimici ferocire non audeant, sed etiam amici impensius reveantur. - Barcelo, Auswaertige Beziehungen, 13.

²⁶ Paneg. VII,12,3-4: Hoc est, imperator, fretum esse virtute sua atque fortuna, hoc est non pacem emere parcendo sed victoriam quaerere provocando.

²⁷ Libanius, Oratio LIX,130-131; op. cit. De Boone 1954, 80-82. – Willems 1984, 276.- In hoeverre hier, zoals De Boone veronderstelt, salische franken bedoelt worden, valt nog te bevestigen nog te falsificeren; cf. Springer 1997.

²⁸ Hoops, sv. Dediticii – Wirth 1997, 59-60.

²⁹ Kehne 1989. – Erdrich 2001, 33-35.

³⁰ Goffart 1989, 97, noot 71.

³¹ xx zur Pest in JRS

³² Groenman-van Waateringe 1981.

³³ Erdrich 2001, 103-128.

³⁴ VERLINDE /

³⁵ Eutr. 9,21; Oros. 7,25,3. – Overzichtelijk: HOOPS, sv Litus Saxonicum

³⁶ Maxfield // The Saxon Shore // D. Hoffmann, Das spaetantike Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum (Bonn 1969).

³⁷ Mertens 1978, 73-78; 1987. – Brulet 1990, 118-122 – Recentelijk Hollevoet in HOOPS. Oudenburg

³⁸ Brulet 1990; 391-392; 1995.

³⁹ Taayke; Erdrich, Bazelmans

⁴⁰ Hetgeen in een belangrijk deel de verzorging van deze groepen met voedsel voorziet. Gelijktijdig worden deze groepen voor hun voorziening met voedsel afhankelijk van Romeinse markten.

⁴¹ Fundstelle / Bemmann/..

⁴² Zie bv. het ontbreken van Schalenurnen in oostelijk Nederland en Westfalen (mond. meded. I. Hermsen, Amsterdam).

⁴³ Een ander, hier niet nader onderzocht punt, is principieel van aard. Ik ken geen voorbeeld, dat Rome de vestiging van externe groepen in het achterland van de Rijksgrens toestaat en gelijktijdig forten aan het betreffende grenstraject opgeeft of zonder bezetting leegstaand achter laat. Verder bestaat naar mijn weten voor het gehele Rijn- en Donaufront geen precedent voor een open, niet met militaire middelen beschermde grenslijn.

⁴⁴ Krier 1981, 194. – ANDERE BRON

⁴⁵ Tot de voorraad van een ts-handelaar in Langenhain, wiens winkel omstreeks 230 in rook opging, behoorden reliefversierde kommen, die tussen 170 en 230 geproduceerd waren. Het aandeel van “oude kommen” lag bij XX %.

⁴⁶ Frey 1993, 101.

⁴⁷ Kuenzl 1997, 129.

⁴⁸ C. Bridger, Das spätantike Xanten – Eine Bestandsaufnahme. In: Th. Gruenewald / S. Seibel (Hrsg.), Kontinuität und Diskontinuität. Germania Inferior am Beginn und am Ende der römischen Herrschaft. Kolloquium Nijmegen (27. bis 30. 06. 2001). = H. Beck / D. Geuenich / H. Steuer (Hrsg.), Ergänzungsbande zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 35 (Berlin / New York 2003) 12-36.

⁴⁹ Bridger, Xanten 20-21. - De vondsten uit de opgraving van de laatromeinse gracht van de .. lijken dit te bevestigen.

⁵⁰ Haalebos 1976, 208-209. – Willems 1984, 285.